

УДК 94(477.54/.62)“18/19”:631.3

М.А. Трубчанінов

**ДОРАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ВИРОБНИЦТВА ЗЕМЛЕРОБСЬКИХ ЗНАРЯДЬ
ТА ТЕХНІКИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ
ХХ СТОРІЧЧЯ**

В статті проаналізовано стан та ступінь дослідження історії виробництва землеробських знарядь та техніки в Російській імперії у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Вирішується завдання критичного переосмислення накопичених в українській та російській дорадянській історіографії фактичних матеріалів, висновків та узагальнень. Сформульовані пропозиції та рекомендації відносно подальшого дослідження визначеної наукової проблеми.

Ключові слова: дорадянська історіографія, землеробські знаряддя та техніка, виробництво, соціально-економічний розвиток.

В статье проанализировано состояние и степень исследования истории производства земледельческих орудий и техники в Российской империи во второй половине XIX - начале XX веков. Решается задача критического переосмысления накопленных в украинской и российской досоветской историографии фактических материалов, выводов и обобщений. Сформулированы предложения и рекомендации относительно дальнейшего исследования избранной научной проблемы.

Ключевые слова: досоветская историография, земледельческие орудия и техника, производство, социально-экономическое развитие.

The article analyzes the history and extent of research production of agricultural implements and machinery in the Russian Empire in the second half of XIX - early XX centuries. The problem is solved in a critical rethinking of the accumulated pre-Soviet Ukrainian and Russian historiography empirical data, conclusions and generalizations. The proposals and recommendations for further study of selected research problems.

Key words: *pre-Soviet historiography, agricultural implements and machinery, production, socio-economic development.*

Постановка³⁷**проблеми** визначається тим, що для всебічного дослідження історії українського й російського дорядянського села, особливо для вивчення процесу становлення та поглиблення в аграрному секторі ринкових відносин, першорядний інтерес представляє проблема особливостей розвитку продуктивних сил сільського господарства. Історичний досвід свідчить, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. важливою умовою організації в Російській імперії ефективного сільськогосподарського виробництва було оптимальне формування й раціональне використання матеріально-технічної бази поміщицьких і селянських господарств, а саме ручних і кіннотяглових сільськогосподарських знарядь, тягової енергетики, різноманітних механізмів та механічних енергетичних потужностей та іншого землеробського реманенту. Процеси пов'язані з виробництвом, вдосконаленням, адаптацією до існуючих природних умов та використанням сільськогосподарському реманенту мали багатовікову історію, довгий час посідали помітне місце в матеріальній культурі сільського населення. Землеробські знаряддя та техніка традиційно займали особливе місце серед інших ділянок аграрно-виробничої культури як один з основних елементів її матеріально-технічної бази, були потужною продуктивною силою. Наукове вивчення історії виробництва землеробського реманенту в Російській імперії протягом другої половини XIX – початку XX ст. дозволяє значно збагатити не лише соціально-економічну історію України та Росії, але й такі галузі історичної науки, як історію науки і техніки, етнологію, історичну регіоналістику тощо. Але, не зважаючи на актуальність наукового вивчення обраної нами проблеми, вона довгий час ігнорувалася вітчизняною історичною наукою.

Аналіз актуальних досліджень. Дослідження й публікації, що стосуються визначеної нами теми досить численні й різноманітні за своїм форматом. Їхній аналіз свідчить, що попередниками – дослідниками дорядянського часу був зібраний й узагальнений певний фактичний матеріал, що стосується стану та ступеня історичного дослідження виробництва землеробських знарядь та техніки в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст. Серед робіт, присвячених окремим аспектам проблеми, варто особливо відзначити монографії та статті Д.Д. Арцибашева [5], В.П. Горячкина [19],

В.В. Черняева [25; 26; 27] та багатьох інших дорядянських дослідників. Їх роботи дозволяють визначити основні напрями історіографічного вивчення історії виробництва землеробських знарядь та техніки в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст., визначити основні пропозиції та рекомендації відносно подальшого дослідження наукової проблеми.

Мета статті. В статті ставиться завдання стисло проаналізувати стан та ступінь дослідження історії виробництва землеробських знарядь та техніки в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст. Ставиться завдання критичного переосмислення накопичених в українській та російській історіографії знань, висновків та узагальнень, виділення в роботах попередників раціонального зерна та формулювання нових напрямків дослідження теми. Ставиться завдання стисло сформульовані конкретні пропозиції та рекомендації відносно подальшого розвитку наукових досліджень історичного досвіду виробництва землеробських знарядь та техніки в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Історіографія історії виробництва землеробських знарядь та техніки в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст. відображає складність, багатогранність і динамізм, характерний для цього процесу. За кількістю опублікованих праць і глибиною висвітлення в них різних аспектів цієї наукової проблеми, можна судити, що вона часто перебувала в полі зору істориків, господарників-аграрників, економістів, інженерів-машинобудівників, земських діячів, публіцистів та ін. й займала помітне місце в українській та російській науковій літературі. Вивчена автором наукова література з досліджуваної проблеми аналізується в межах трьох основних періодів. Перший – дорядянський – охоплює проміжок часу з 1861 до 1917 року, другий – радянський – включає праці дослідників, що були опубліковані з 1917 р. до кінця 1980-х років, і третій – пострадянський – охоплює публікації українських дослідників з початку 1990-х років і до наших днів.

Характеризуючи перший період розвитку наукової думки з обраної теми відмічається, що саме в цей час з'явилися перші спроби наукового аналізу історичного процесу забезпечення сільськогосподарським реманентом селянських та поміщицьких господарств. Вони були зроблені вже в 60-70-ті роки XIX ст. в основному у вигляді заміток і невеликих статей, розміщених

у різних періодичних виданнях. Головними організаторами практичного вивчення виробництва землеробських знарядь та техніки в Російській імперії у цей період виступали такі загальноросійські об'єднання як Російське технічне товариство, Товариство для сприяння російській промисловості й торгівлі, Вільно-економічне товариство, Південно-Російське товариство сільського господарства, Московське товариство сільського господарства.

Завдяки консолідованим зусиллям цих товариств протягом 1870-1890-х років було написано велику кількість загальних праць, присвячених вивченню окремих аспектів матеріально-технічної бази пореформеного сільського господарства Російської імперії. Серед цих праць численністю та ґрунтовністю виділялися перш за все дослідження представників народницького напрямку. Приділяючи соціально-економічним проблемам багато уваги, розкриваючи самотність економічного ладу Російської імперії, вони досить часто ідеалізували селянське господарство. Так, один з найвідоміших ідеологів народництва В.П.Воронцов у цілому ряді своїх праць, на основі широкого фактичного матеріалу, переконливо доводив здатність селянства, як традиційно самостійно виготовляти необхідний землеробський реманент, так й за допомогою кооперації купувати нові види землеробського реманенту фабрично-заводського виробництва [14].

В основному оптимістично дивилися на пореформену динаміку розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства в Україні та Росії й багато інших народницькі налаштованих авторів досліджень, що вийшли у світ у 1870-1890-х роках, зокрема Є.М. Андріїв [2], О.О. Васильчиков [12], П.О. Гаселукус [15] та інші. Так, історичну прогресивність селянського господарства і перспективність кустарних промислів з виробництва землеробського реманенту доводили економісти П.О. Гаселукус та К. Бюхер, вважаючи, що такі промисли "протримаюся ще довго поряд із фабрикою" [11, с. 17].

Як названі, так й інші дослідники народницького напрямку, характеризуючи селянське господарство як "традиційно народне виробництво", зуміли виявити в його розвитку багато позитивних тенденцій, але відмічали занадто повільні темпи удосконалення селянського землеробського реманенту. Вони пропонували розвивати кооперативні форми розповсюдження серед селянства вдосконалених землеробських знарядь і машин, будувати мережі земських складів-кранниць і прокатних пунктів - зростання чисельності промисловиків, створення умов для

появи нових виробництв, розширення їх географії, поступальне удосконалення техніки і технології. Протягом 1870-1890-х років у світ вийшли праці вченого агронома, інспектора сільського господарства при Міністерстві державного майна і члена його Вченого комітету В.В. Черняєва, в яких на самому високому науковому рівні аналізувався розвиток сільськогосподарського машинобудування в Російській імперії. Починаючи з 1871 р. міністерство щорічно відряджало В.В. Черняєва як провідного фахівця для участі в виставках й конкурсах землеробського реманенту та для огляду підприємств сільськогосподарського машинобудування. Він неодноразово відряджався за кордон для вивчення досягнень європейського сільськогосподарського машинобудування, а також для устрою відділів сільськогосподарських машин на всевітніх виставках: у Відні (1873 р.), у Філадельфії (в 1876 р.), у Парижі (в 1878 і 1889 р.), у Відні (в 1890 р.), у Чикаго. З 1868 р. В.В. Черняєв став постійним співробітником "Земледельческой газеты" і журналу "Сельское хозяйство и лесоводство". Своїми численними аналітичними працями з сільськогосподарського машинознавства він здобув довіру серед сільських господарів і машинобудівників. Потреби сільськогосподарського машинобудування, безмитний привіз сільськогосподарських машин, кустарне виробництво землеробського реманенту були його улюбленими питаннями [23; 24 та ін.].

У 1870-1890-х роках на загальноросійському рівні в полеміку з народниками та іншими оптимістично налаштованими авторами з питання про шляхи і характер розвитку пореформеного сільського господарства України та Росії активно вступили представники різних популярних на той час марксистських напрямків. У книгах і статтях П.Б. Струве, М.І. Туган-Барановського, С.О. Харизоменова, В.І. Леніна та інших дослідників критикувалися народницькі ідеалістичні погляди на матеріально-технічну базу пореформеного сільського господарства, в тому числі й на роль і перспективи розвитку землеробського реманенту в селянських і поміщицьких господарствах. Внесок названих авторів у дослідження проблеми, яка нами розглядається, полягав не лише в тому, що вони зібрали і ввели в науковий обіг багатий статистичний матеріал, але й у прагненні в повному обсязі розкрити соціально-економічний зміст пореформеного розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства Російської імперії [22].

Наприкінці XIX – початку XX ст. рішучий крок в постановці й науковій розробці проблеми розвитку в пореформеній Україні та Росії зем-

леробської техніки та її фабрично-заводського і кустарного виробництва був зроблений у численних статтях і монографіях В.П. Горячкина. З його іменем пов'язане народження в Російській імперії нової науки про сільськогосподарські машини – землеробської механіки. Історичні аспекти вивчення розвитку землеробського реманенту в роботах В.П. Горячкина подані в контексті розкриття законів механіки, на яких засновувалась дія машин, спроб теоретично вирішити, яким вимогам повинна відповідати будова землеробської машини, теоретичного і експериментального дослідження їх найважливіших робочих органів і механізмів. Саме синтетичне поєднання історичного досвіду, великого експериментального матеріалу та глибокі дослідження й випробування сільськогосподарських машин і знарядь характерне для робіт В.П. Горячкина, дозволяє нам краще зрозуміти, як загальноросійські, так й регіональні закономірності пореформеного розвитку землеробського реманенту [17; 18 та ін.].

Важливим напрямком в історіографії нашої проблеми стали дослідження, які були присвячені вивченню та популяризації розвитку кустарного та саморобного виготовлення землеробського реманенту. Цей напрямком найповніше реалізувався на сторінках офіційних видань сільськогосподарського та інших центральних відомств Російської імперії. В них були зібрані багаті аналітичні матеріали присвячені виробництву різних видів землеробського реманенту в окремих регіонах Російської імперії, зібраний головним чином місцевими кореспондентами. Серед них окремо слід зупинитись на історико-економічно-технічних дослідженнях О.О. Алова [6; 7 та ін.]. Саме його роботи за рівнем глибини аналізу, різноманітністю джерельної бази, колом охоплених питань, методикою та іншими ознаками є одними з найкращих робіт з історії виробництва землеробського реманенту в пореформеній Російській імперії.

Важливою складовою історіографії нашої проблеми початку ХХ ст. є кілька цікавих робіт з історії сільськогосподарського машинобудування, що належали інженеру-механіку Д.Д. Арцибашеву, одному з найбільших фахівців з історії сільськогосподарського машинобудування в Російській імперії. У 1906 році він працював інспектором департаменту землеробства Харківської губернії, а в 1907 році – був членом Ученого комітету Міністерства землеробства і державного майна, завідував Бюро по сільськогосподарській механіці. На протязі багатьох років Д.Д. Арцибашев досліджував розвиток сільськогосподарського машинобудування в Російській імперії. В результаті на початку

ХХ ст. вийшло у світ декілька його робіт з детальним аналізом фабрично-заводського, кустарного та саморобного виробництва сільськогосподарського реманенту, його техніко-технологічною характеристикою, з яскравим описом особливостей використання землеробського реманенту [3; 4 та ін.].

Серед робіт попередників, які були опубліковані наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на загальноросійському рівні, великий інтерес для історіографічного аналізу нашої проблеми також становлять роботи історичного характеру інженерів О.О. Барановського [8] та В.В. Бирюковича [10], які працювали в галузі сільськогосподарського машинобудування та інших. Слідкуючи за загальним фоном соціально-економічного розвитку Російської імперії, вони констатували магістральну тенденцію розвитку сільського господарства в окремих губерніях й в цьому контексті визначали еволюцію сільськогосподарського реманенту протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Не приховуючи своїх особливих симпатій до вітчизняного землеробства, ними були показані яскраві сторінки поступового вдосконалення функціональних якостей та конструктивних особливостей багатьох землеробських знарядь праці.

Дослідження багатьох авторів, роботи яких побачили світ наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., були присвячені вивченню пореформеній історії кустарної промисловості Російської імперії, в тому числі й вивченню розвитку кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту. Вони істотні своєю конкретною частиною, в якій робилася спроба дати узагальнюючий статистико-економічний і економічно-географічний огляд кустарного реманентобудування Російської імперії. Найбільш вдалим з праць цього ряду стала монографія М.Ф. Єзерського, що вийшла в світ в 1894 р. [20]. Свої розрахунки чисельності кустарного реманенту по губерніях і по повітах він побудував на матеріалах земської статистики, а локальну фрагментарність земського матеріалу зуміли подолати за допомогою розрахункових методів. Певний інтерес в історіографії нашої проблеми представляють фактологічні матеріали та узагальнення, що на початку ХХ ст. й розміщувалися в науково-історичному збірнику «Труды Статистического отделения Бюро Сельскохозяйственной Механики при Ученом Комитете». Вони дозволяють судити про особливості виробництва багатьох видів землеробського реманенту, географію його розповсюдження, умови праці працівників, що виробляли реманент, нові технології використання землеробського рема-

ненту, функціональні якості окремих видів сільськогосподарських знарядь та машин, про внутрішнє фабрично-заводське виробництво сільськогосподарських машин і знарядь та їх завіз у Російську імперію із Європи та США [13].

Поряд з дослідниками соціально-економічної історії та істориками техніки на початку ХХ ст. до вивчення розвитку виробництва сільськогосподарського реманенту в Російській імперії все активніше стали звертатися також етнографи. Зокрема, в історіографії нашої проблеми значне місце зайняли етнографічні роботи Д.К. Зеленина. Зокрема матеріали про еволюцію орних знарядь, про їх саморобне та кустарне виробництво були викладені у класичній роботі Д.К. Зеленина, присвяченій вивченню історії такого традиційного для всіх східних слов'ян орного знаряддя, як соха [21].

До вивчення проблеми виробництва та забезпечення землеробів необхідним реманентом неодноразово зверталися й представники місцевої наукової та земської інтелігенції. Наприклад в Харківській губернії з'явилося чимало газетних статей і монографічних праць, присвячених розгляданню якісних та кількісних характеристик землеробських знарядь, ступеню їх розвитку в окремих повітах, волостях та селах багатьом іншим аспектам нашої проблеми. Так розвиток на пореформеній Слобожанщині кустарного виробництва сільськогосподарського реманенту проаналізували у своїх роботах Б.В. Авілов [1] та В.А. Барвинський [9].

У 1899 р. Міністерство фінансів призначило окружним фабричним інспектором у Харківську губернію інженера-технолога, статського радника О.Г. Гнедича. У праці "Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии" він вказав на час виникнення та місцезнаходження багатьох промислових закладів з виробництва землеробських знарядь і машин, які діяли в Харківській губернії в 1899 р. Навів дані про кількість робітників, охарактеризував обсяги виготовлення та основні місця збуту землеробського реманенту. Аналізуючи стан справ у цих закладах, О. Гнедич зробив висновок про збільшення наприкінці ХІХ ст. кількості заводів та фабрик у галузі виробництва вдосконалених землеробських знарядь і машин та загальне зростання його обсягів цього виробництва [16].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, дорядянська історіографія не встигла систематизувати історію виробництва землеробських знарядь та техніки в Російській імперії у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. Немає в ній і узагальнюючих робіт з розглянутою нами важливої пробле-

ми. В цілому історія виробництва землеробських знарядь та техніки в Російській імперії протягом тривалого часу досліджувалася фрагментарно, тільки в окремих її напрямках та аспектах. Але саме в дорядянській історіографії з'явилися перші спроби наукового аналізу історії виробництва сільськогосподарського реманенту. Вивчені роботи попередників дозволяють визначити завдання критичного переосмислення накопичених в українській та російській історіографії знань, висновків та узагальнень. Сформувати основні пропозиції та рекомендації відносно подальшого дослідження визначеної наукової проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авилов Б.В. Местные промыслы населения Харьковской губернии / Б.В. Авилов. – Х.: Изд-во губ. зем., 1905. – 97 с.
2. Андреев Е.Н. Кустарная промышленность в России / Е.Н. Андреев. – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1882. – 31 с.
3. Арцыбашев Д.Д. Семидесятипятое русское сельскохозяйственного машиностроения / Дмитрий Дмитриевич Арцыбашев // Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту Земледелия. Год шестой. 1912. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1913. – С. 1-27.
4. Арцыбашев Д.Д. Орудия и машины сельского хозяйства / Дмитрий Дмитриевич Арцыбашев. – Петроград, 1915. – 365 с.
5. Арцыбашев Д.Д. Сельскохозяйственное машиностроение в России / Дмитрий Дмитриевич Арцыбашев // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. – СПб.: Изд-во А.В. Девриена, 1903. – Т. VIII. – С. 960-981.
6. Алов А.А. Кустарная производство сельскохозяйственных орудий и машин / А.А. Алов // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1900. – Т.6. – С. 1-156.
7. Алов А.А. Производство плугов в слободе Беловодске / А.А. Алов // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1898. – Т.5. – С. 471-489.
8. Барановский А.А. О применении плугов механической тяги в России / А.А. Барановский. – Пг.: Тип. В. Кишбаума, 1915. – С. 40-59.
9. Барвинский В.А. Исторический очерк Харьковской губернии / В.А. Барвинский. – Х.: Союз, 1918. – 120 с.

10. Бирюкович В.В. Сельскохозяйственная техника / В.В. Бирюкович. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. – 264 с.
11. Бюхер К. Возникновение народного хозяйства / К. Бюхер. – СПб.: Тип. т-ва “Общ. польза”, 1912. – 313 с.
12. Васильчиков А.А. Сельский быт и сельское хозяйство в России / А.А. Васильчиков. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1881. – XV, 161 с.
13. Внутреннее производство сельскохозяйственных машин и орудий в 1911 году и привоз их в Россию // Труды Статистического отделения Бюро Сельскохозяйственной Механики при Ученом Комитете. – СПб., 1913. – С. 50-81.
14. Воронцов В.П. Очерки крестьянского хозяйства. Статьи 1882-86 годов / В.П. Воронцов. – СПб.: Тип. Альтшупера, 1911. – 270 с.
15. Гасселукус П.А. Очерки промыслов России / П.А. Гасселукус. – СПб.: Тип. т-ва «Обществ. польза», 1899. – 118с.
16. Гнедич А. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии / А. Гнедич, С. Аксенов. – Х.: Тип. А. Дарре, 1899. – 198 с.
17. Горячкин В.П. Земледельческая механика: основы теории земледельческих машин и орудий, (1917-1918) / В.П. Горячкин. – М.: Изд-во студентов Петропавловской с.-х. академии, 1922. – Ч. 1. – 251 с.
18. Горячкин В.П. К истории плуга / В.П. Горячкин // Собрание сочинений: В 3-х т. – М.: Колос, 1968. – Т.1. – С. 5-9.
19. Горячкин В.П. Очерки сельскохозяйственных машин и орудий. Вып. 2. Плуги. / В.П. Горячкин. – С.-Пб.: Изд-во журнал «Хозяин», 1906. – 164 с.
20. Езерский Н. Кустарная промышленность и ее значение в народном хозяйстве / Н. Езерский. – М.: Б./и., 1894. – 112 с.
21. Зеленин Д.К. Русская соха, ее история и виды / Д.К. Зеленин // Памятная книжка Вятской губернии и календарь на 1908 г. – Вятка, 1907. – С. 121-123.
22. Ленин В.И. Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности / В.И. Ленин. – М.: Политиздат, 1986. – 610 с.
23. Черняев В.В. Выставка сельских произведений в Киеве. 1871 г. / В.В. Черняев. – СПб.: Тип. К. Сорванова, 1872. – 41 с.
24. Черняев В.В. Конкурс земледельческих машин и орудий в м. Белой Церкви, в июле 1881 г. / В.В. Черняев. – СПб.: Тип. Демакова, 1881. – 46 с.
25. Черняев В.В. Настоящее положение сельскохозяйственного машиностроения и его нужды / В.В. Черняев. – СПб.: Тип. Демакова, 1879. – 37 с.
26. Черняев В.В. Русское сельскохозяйственное машиностроение / В.В. Черняев. – СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1885. – 103 с.
27. Черняев В.В. Сельскохозяйственное машиностроение / В.В. Черняев // Историко-статистический обзор промышленности России / [под. ред. Д.А. Тимирязева]. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1883. – Т.1. – С 143-157.